

Γεωγραφίες

Αρ. 34 (2019)

Γεωγραφίες, Τεύχος 34, 2019

**ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟ
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΧΩΡΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ «ΜΕΤΑΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ
ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ»: ΕΠΙΚΕΝΤΡΩΣΗ ΣΤΙΣ ΘΕΣΜΙΚΕΣ
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΗ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ**

Λουκάς Τριάντης

ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΧΩΡΙΚΗΣ ΑΝΣΠΤΥΞΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ «ΜΕΤΑΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ»: ΕΠΙΚΕΝΤΡΩΣΗ ΣΤΙΣ ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΠΑ ΤΗ ΓΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

Λουκάς Τριάντης¹

Περίληψη

Το άρθρο στοχεύει να αναδείξει τη σημασία της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» σε ζητήματα χώρου, προτείνοντας την επανεξέταση της ανάπτυξης και διαμόρφωσης του *νεοφιλελεύθερου παραδείγματος χωρικής ανάπτυξης* μέσα από την οπτική της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» και με άξονα τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις για τη γη και την ιδιοκτησία. Αναδεικνύει δύο σημεία: το πρώτο αφορά τις συνδέσεις της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» ως συνόλου λόγων και πολιτικών με την παγκοσμιοποίηση, την Ανάπτυξη και τον νεοφιλελευθερισμό. Το δεύτερο σημείο εστιάζεται στη σημασία που έχουν αποκτήσει οι *θεσμοί* και οι *θεσμικές μεταρρυθμίσεις* για τα παγκόσμια δίκτυα διακυβέρνησης και ειδικότερα οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις για την ιδιοκτησία και την κατοχύρωση «ασφαλών» ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Κεντρική υπόθεση του άρθρου είναι ότι η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» και το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης* τροφοδοτούνται αμοιβαία, συγκλίνουν και τελικά συνυφαίνονται κατά την ίδια ιστορική φάση και συνέβαλε καθοριστικά τόσο στην έμφαση που αποδίδει το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης* σε ζητήματα γης, ακίνητης περιουσίας και ιδιοκτησίας.

Approaching the *neoliberal paradigm of spatial development* from the perspective of the «post-socialist transition»: Focus on the institutional reforms on land and property

Loukas Triantis

Abstract

The article aims to highlight the significance of the «post-socialist transition» on spatial issues, by proposing a reconsideration of the emergence and formulation of the *neoliberal paradigm of spatial development* from the perspective of the «post-socialist transition». By having the institutional reforms on land and property as a spinal column, it explores, genealogically and selectively, two points: the first concerns the links of the «post-socialist transition», as a set of discourses and policies, with globalisation, Development and neoliberalism. And through them, with the emergence of the dominant *paradigm of spatial development* and the significance of land and real estate for the global economy. The second point focuses on the importance that *institutions* and *institutional reforms* have acquired for global governance networks and, in particular, the institutional reforms on ownership and the assignment of «secure» property rights. The main hypothesis of the article is that the «post-socialist transition» and the *neoliberal paradigm of spatial development* mutually interact, converge and, ultimately, get intertwined during the same historical era.

Εισαγωγικά για τη «μετασοσιαλιστική μετάβαση»

Η κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη που ακολούθησε την πτώση του Τείχους του Βερολίνου το 1989 οδήγησε σε ταχύρρυθμους και σαρωτικούς μετασχηματισμούς στις πρώην σοσιαλιστικές

1. Δρ. Αρχιτέκτονας-Πολεοδόμος, loukastriantis@gmail.com

χώρες και σε προσπάθειες να αναδιαρθρωθεί μέσα από εντατικές θεσμικές μεταρρυθμίσεις το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων –και μαζί με αυτές και ο χώρος–, ανατρέποντας τα συστήματα θεσμών της σοσιαλιστικής περιόδου. Με την έννοια της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» αναφερόμαστε αφενός στη χρονική περίοδο των μεγάλων αυτών μετασχηματισμών στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες που ξεκινά με την πτώση του Τείχους του Βερολίνου και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου². Αφετέρου με την έννοια αυτή αναφερόμαστε στους ίδιους αυτούς τους μετασχηματισμούς και σε μια σειρά από ταυτόχρονες, άνισες και ιδιαίτερα διαφοροποιημένες διεργασίες (Elster, Offe και Preuss 1998, Κήπας 2004), όπως συνοπτικά και με μεγάλες αφαιρέσεις μπορούμε να διακρίνουμε.

Σε πολιτικό επίπεδο αναφερόμαστε στον μετασχηματισμό των σοσιαλιστικών κρατών με τη δημιουργία διάφορων πλουραλιστικών, πολυκομματικών πολιτικών συστημάτων –και όχι πλέον μονοκομματικών– και την εγκαθίδρυση κάποιου τύπου αστικών δημοκρατιών –στο πλαίσιο διαδικασιών «εκδημοκρατισμού»– σε αντιδιαστολή, μάλιστα, με ένα φερόμενο ως «ολοκληρωτικό», συγκεντρωτικό κράτος. Η «μετάβαση» συνεπαγόταν την αναδιανομή πολιτικών εξουσιών και αρμοδιοτήτων σε έναν κατά πολύ ευρύτερο πολιτικό χώρο σε σχέση με το κράτος: τόσο «προς τα πάνω» με την παρέμβαση παγκόσμιων Οργανισμών και υπερεθνικών πολιτικών σωμάτων όσο και «προς τα κάτω» με την ενδυνάμωση των τοπικών διοικήσεων –μέσω διαδικασιών «διοικητικής αποκέντρωσης»–, καθώς και της «κοινωνίας των πολιτών», Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων κ.ο.κ.

Σε οικονομικό επίπεδο η έννοια αναφέρεται στη δημιουργία κάποιου είδους οικονομιών της ελεύθερης αγοράς –σε αντιδιαστολή με τα προηγούμενα μοντέλα κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών–, σε ριζικές αναδιαρθρώσεις στους τρόπους παραγωγής και κατανάλωσης, στην «απελευθέρωση» της οικονομίας μέσω οικονομικών μεταρρυθμίσεων –ιδιαίτερα για την ιδιωτική ιδιοκτησία– και συχνά στην άκριτη υιοθέτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών, όπως οι αποκρατικοποιήσεις/ιδιωτικοποιήσεις υπό την καθοδήγηση παγκόσμιων Οργανισμών –κατεξοχήν του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) και της Παγκόσμιας Τράπεζας.

Σε κοινωνικό επίπεδο η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» σήμαινε τη δημιουργία νέων κοινωνικών στρωμάτων μέσω της αναδιανομής πλούτου και προνομίων

και συχνά την όξυνση κοινωνικών ανισοτήτων και χωροκοινωνικών πολώσεων. Χαρακτηριστική ήταν η δημιουργία νέων κοινωνικών ελίτ με τα δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά («ολιγάρχες» κλπ) ενώ σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται ότι προνομιούχα στρώματα διατήρησαν πολιτική και οικονομική ισχύ. Οι παραγωγικές αναδιαρθρώσεις, η ανεργία και η άρση περιορισμών σε μετακινήσεις πληθυσμού τροφοδότησαν κάποιες φορές κύματα εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης και νέους καταμερισμούς εργασίας με πολλές διαφοροποιήσεις. Μεγάλες ήταν και οι αλλαγές σε πολιτισμικό επίπεδο με την εισαγωγή νέων καταναλωτικών προτύπων, την κατασκευή νέων συλλογικών ταυτοτήτων και κοινωνικών σημασιών, την «εκδυτικοποίηση» και τον «εξευρωπαϊσμό». Στο αβέβαιο και ρευστό αυτό πλαίσιο βρήκαν συχνά πρόσφορο έδαφος νέοι πατριωτισμοί και εθνικισμοί, ενώ ενεργό ρόλο διεκδίκησε σε πολλές περιπτώσεις και η θρησκεία.

Η «μετασοσιαλιστική μετάβαση», βέβαια, δεν αναφέρεται σε μια ενιαία γραμμική διαδικασία, αλλά, αντίθετα, σε πολλές ταυτόχρονες πορείες –ανά χώρα ή ευρύτερες χωρικές ενότητες– διαφορετικής έντασης, ταχύτητας και εξέλιξης, όπως συναρτήθηκαν με «εξαρτήσεις» από το παρελθόν, γεωγραφικές και ιστορικές παραμέτρους, ενδεχομενικούς παράγοντες, πολιτικές και γεωπολιτικές συγκυρίες, τοπικά χαρακτηριστικά και ιδιαίτερα με κοινωνικές δυναμικές. Αυτό, όμως, που μπορούμε να εντοπίσουμε ως έναν κοινό άξονα είναι οι ευρείες *θεσμικές μεταρρυθμίσεις* υπό την καθοδήγηση παγκόσμιων Οργανισμών και διεθνών εμπειρογνομώνων οι οποίες επιδίωξαν να επιταχύνουν τους σαρωτικούς μετασχηματισμούς που αναφέρθηκαν πέρα από τους τρόπους που οι μεταρρυθμίσεις αυτές προωθήθηκαν ή εφαρμόστηκαν κατά περίπτωση. Από μια «θεσμική οπτική» μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» σήμαινε ότι οι κοινωνίες των πρώην σοσιαλιστικών χωρών μετά το 1989 κατέστησαν πεδία στοχευμένων προσπαθειών να «μεταρρυθμιστούν» οι θεσμοί εκείνοι που θα αναδιοργάνωναν το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, σε αντιδιαστολή προς τους θεσμούς της σοσιαλιστικής περιόδου, προκειμένου οι κοινωνίες αυτές να «προσαρμοστούν» στα δεδομένα της ελεύθερης αγοράς. Ανάμεσα, μάλιστα, στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» ιδιαίτερης σημασίας ήταν αυτές για τη γη και την ιδιοκτησία –μεταρρυθμίσεις οι οποίες αποκτούν μια όλο και εντεινόμενη έμφαση κατά

την εποχή της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

Πώς μπορεί, λοιπόν, να σχετίζεται η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» ως λόγος, ως συγκυρία και ως συνθήκη με τις κυρίαρχες τάσεις χωρικής ανάπτυξης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και αυτού που έχει ονομαστεί *νεοφιλελευθερισμός* –ως σύνολο λόγων και πολιτικών; Και πώς θα μπορούσαμε με την αφορμή των τριάντα χρόνων από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου να αναστοχαστούμε για μια σειρά από γεωγραφικά ζητήματα, όπως η έμφαση που έχουν αποκτήσει τα ζητήματα γης και ακίνητης περιουσίας για την παγκόσμια οικονομία, η δράση παγκόσμιων Οργανισμών, τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, οι τυπικές και άτυπες θεσμικές συγκροτήσεις κ.ο.κ. ως στοιχεία που απαρτίζουν το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης*;

Το άρθρο στοχεύει να αναδείξει τη σημασία της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» σε ζητήματα χώρου, προτείνοντας την επανεξέταση της ανάπτυξης και διαμόρφωσης του *νεοφιλελεύθερου παραδείγματος χωρικής ανάπτυξης* μέσα από την οπτική της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης». Μεθοδολογικά, βασίζεται σε επισκόπηση σχετικής βιβλιογραφίας, σε έρευνες πεδίου (Balla, Mantouvalou και Vatavali 2007, Βαταβάλη 2010, Τριάντης 2016β, Triantis και Vatavali 2016), καθώς και σε συζητήσεις, παρουσιάσεις και εργαστήρια στο πλαίσιο πανεπιστημιακών δραστηριοτήτων.³ Μάλιστα, στη συγκυρία των τριάντα χρόνων από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου μοιάζει να έχει ιδιαίτερο νόημα να προσεγγίσουμε γενεαλογικά τη σταδιακή διαμόρφωση *παραδειγμάτων* που σήμερα μπορεί και να κατανοούμε ως δεδομένα ή αυτονόητα, όπως το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης*.

Ειδικότερα, το άρθρο αναδεικνύει επιλεκτικά δύο σημεία: το πρώτο αφορά τις συνδέσεις της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» με την παγκοσμιοποίηση, την Ανάπτυξη και τον νεοφιλελευθερισμό και μέσω αυτών με την ανάπτυξη του κυρίαρχου *παραδείγματος χωρικής ανάπτυξης* και τη σημασία που έχει αποκτήσει η γη και η ακίνητη περιουσία για την παγκόσμια οικονομία. Το δεύτερο σημείο εστιάζεται στη σημασία που έχουν αποκτήσει οι *θεσμοί* και οι *θεσμικές μεταρρυθμίσεις* για τα παγκόσμια δίκτυα διακυβέρνησης και ειδικότερα, μεταξύ άλλων, οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις για την ιδιοκτησία και την κατοχύρωση «ασφαλών» ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, καθώς και η ανάγκη για τον έλεγχο άτυπων πρακτικών. Οι θεσμικές αυτές μεταρρυθμίσεις, όπως θα δείξουμε, συνδέονται και με την

αναδιανομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες και την «αποκατάσταση» του θεσμού της ιδιοκτησίας ως την πλέον κεντροβαρική παράμετρο της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης».

Η εστίαση στα δύο αυτά σημεία συνηγορεί και στην ανάδειξη της σημασίας της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης». Κεντρική υπόθεση του άρθρου είναι ότι η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» διατηρεί διακριτό και ιδιαίτερης σημασίας ρόλο στην ανάπτυξη, διαμόρφωση και εδραίωση του *νεοφιλελεύθερου παραδείγματος χωρικής ανάπτυξης* σε παγκόσμιο επίπεδο και ακόμη περισσότερο ότι το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης* και η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» τροφοδοτούνται αμοιβαία, συγκλίνουν και τελικά συνυφαίνονται κατά την ίδια αυτή ιστορική φάση. Έναν σημαντικό άξονα της σύγκλισης αυτής αποτελεί η κεντροβαρική σημασία που έχουν αποκτήσει τα ζητήματα γης, ακίνητης περιουσίας και ιδιοκτησίας στην εποχή της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, καθώς και οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις με τις οποίες αυτά συναρτώνται (βλ. εικόνα 1).

Το νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης Παγκοσμιοποίηση, Ανάπτυξη, Νεοφιλελευθερισμός

Το 1989, χρονιά που έπεσε το Τείχος του Βερολίνου, αποτυπώθηκε για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία ο όρος «Συναίνεση της Ουάσιγκτον» από τον Βρετανό οικονομολόγο Τζον Γουίλιαμσον, κωδικοποιώντας πολιτικές που ήδη προωθούνταν από παγκόσμιους Οργανισμούς κατά τα προηγούμενα χρόνια. Ο όρος αναφερόταν στο σύνολο των πολιτικών που θα όφειλαν να υιοθετήσουν οι «αναπτυσσόμενες» χώρες σύμφωνα με τις κατευθύνσεις του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Υπουργείου Οικονομικών των ΗΠΑ. Η «Συναίνεση της Ουάσιγκτον» είχε τρεις βασικές αρχές: τη δημοσιονομική λιτότητα, τις αποκρατικοποιήσεις/ιδιωτικοποιήσεις και την απελευθέρωση της αγοράς (Stiglitz 2002). Οι αρχές αυτές –μαζί με άλλες όπως η απορρύθμιση, η απόσυρση του κράτους από τομείς της πρόνοιας κ.ο.κ.– αποτέλεσαν κύρια συστατικά στοιχεία των πολιτικών και των αντίστοιχων λόγων που έχουν ονομαστεί *νεοφιλελευθερισμός* (Χάρβει 2007).

Την ίδια χρονιά δημοσιεύθηκε το άρθρο του Αμερικανού πολιτικού επιστήμονα Φράνσις Φουκουγιάμα

Εικόνα 1: Όψη της Μόσχας στα τέλη της δεκαετίας του 2000. Στα αριστερά της κοίτης του ποταμού Μόσχοβα/Moskva που διατρέχει την πόλη βλέπουμε το ξενοδοχείο «Ukraina» (σήμερα «Radisson Royal»). Πρόκειται για μία από τις «Επτά Αδελφές», δηλαδή τα επτά ψηλά κτίρια που ανεγέρθηκαν μεταπολεμικά στη Μόσχα και συνδέονται ιστορικά και αρχιτεκτονικά με το καθεστώς του Ι.Β. Στάλιν. Στα δεξιά της κοίτης και πίσω από την πινακίδα που διαφημίζει πολυτελές ΙΧ αυτοκίνητο διακρίνονται τα υπό ανέγερση (τότε) ψηλά κτίρια του «Moskva-City». Τα κτίρια αυτά εντάσσονται σε έναν στρατηγικό προγραμματισμό για τη δημιουργία ενός διεθνούς επιχειρηματικού κέντρου στη Ρωσία ο οποίος ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ακόμη υλοποιείται. Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

με τίτλο «Το τέλος της Ιστορίας;». Στο άρθρο αυτό ο Φουκουγιάμα (1989) υποστήριξε ότι η εξάπλωση σε παγκόσμια κλίμακα του «σύγχρονου φιλελευθερισμού» και της ελεύθερης αγοράς σε συνέχεια της κατάρρευσης των σοσιαλιστικών καθεστώτων έτειναν να σηματοδοτήσουν το τέλος της κοινωνικοπολιτισμικής εξέλιξης της ανθρωπότητας, συναποτελώντας την τελική μορφή της ανθρώπινης διακυβέρνησης και μια «κοινή ιδεολογική κληρονομιά της ανθρωπότητας». Ο ίδιος αναρωτιόταν αν είχαν, πλέον, νόημα «εναλλακτικές πολιτικοοικονομικές δομές»:

«Υπάρχουν [...] θεμελιώδεις “αντιφάσεις” στην ανθρώπινη ζωή που δεν μπορούν να επιλυθούν στο πλαίσιο του σύγχρονου φιλελευθερισμού, που θα μπορούσαν να επιλυθούν από μια εναλλακτική πολιτικο-οικονομική δομή;».

Πράγματι, η κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης σηματοδότησε την ανίερση του «αντίπαλου δέους» και την προέλαση του καπιταλισμού, και μάλιστα του νεοφιλελευθερισμού, σε παγκόσμια κλίμακα. Σήμανε, επακόλουθα, το πέραςμα από τους τρεις κόσμους της Ανάπτυξης⁴ –τον αναπτυσσόμενο «Πρώτο Κόσμο», τον «Δεύτερο Κόσμο» του Υπαρκτού Σοσιαλισμού και τον «υπανάπτυκτο» «Τρίτο Κόσμο»– προς τη γεωγραφική αφαίρεση του «αναπτυσσόμενου» «Παγκόσμιου Βορρά» και του «αναπτυσσόμενου» «Παγκόσμιου Νότου» στην κατεύθυνση ενός κόσμου φερόμενου ως «χωρίς σύνορα» (Ohmae 1994). Αποτέλεσε την αναγκαία προϋπόθεση για να επεκτείνονται οι παγκόσμιοι Οργανισμοί το πεδίο δράσης τους και να αναδειχθούν για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση και βαθμό κυρίαρχοι δρώντες στην παγκόσμια οικονομία (Cammack 2002), στο πλαίσιο της «ανακλιμάκωσης

του κράτους» και της συγκρότησης παγκόσμιων δικτύων διακυβέρνησης (Brenner 2004, Ferguson και Jones 2002). Την περίοδο αυτή ο ρόλος των παγκόσμιων Οργανισμών φέρεται να διευρύνθηκε και να ενδυναμώθηκε, ενώ οι δραστηριότητές τους να διασυνδέθηκαν περισσότερο. Για παράδειγμα, η Παγκόσμια Τράπεζα πέρασε από τον δανεισμό για έργα και υποδομές προς «τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής» (structural adjustment plans), ενώ κυριάρχησαν λόγοι και πολιτικές, παραδείγματος χάρι, για τη «διάχυση της οικονομίας προς τα κάτω» (trickle-down economics), «ένα μέγεθος ταιριάζει σε όλους» (one-size-fits-all), «προαπαιτούμενων» (conditionalities) κ.ο.κ.

Οι πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού *διαχύθηκαν* κατεξοχήν μέσω της δράσης παγκόσμιων Οργανισμών, διεθνών εμπειρογνομόνων και δικτύων σε «αναπτυσσόμενες» και πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Μάλιστα, οι κυρίαρχοι αυτοί δρώντες καθοδήγησαν σε σημαντικό βαθμό τη «μετάβαση» των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών προς την ελεύθερη αγορά. Για παράδειγμα, οι ιδιαίτερα επιδραστικές για τις χώρες αυτές εκθέσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας κατά τη δεκαετία του 1990 (Cammack 2002) οριοθετούσαν τα πλαίσια πολιτικής και μεταξύ άλλων προωθούσαν την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης της εργασίας, περιέγραφαν ένα ακόμη πιο «φιλικό» προς την αγορά ρόλο του κράτους, σκιαγραφούσαν ένα νέο σύνολο θεσμών που θα εφαρμόζε τη λογική της συσσώρευσης κεφαλαίου και της ανταγωνιστικότητας ενώ, παράλληλα, συνέβαλαν στην ιδεολογική νομιμοποίηση και εμπέδωση των παραπάνω πολιτικών.

Οι συνθήκες αυτές διασύνδεσης του νεοφιλελευθερισμού με την Ανάπτυξη στην εποχή της παγκοσμιοποίησης έχουν γίνει κατανοητές ως «εδραίωση της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας» και «αποκατάσταση της καπιταλιστικής ηγεμονίας» από τη δεκαετία του 1980 και ιδιαίτερα, κατά τη δεκαετία του 1990 σε συνέχεια της πτώσης του Τείχους του Βερολίνου και της επέκτασης του νεοφιλελευθερισμού σε ένα κατά πολύ ευρύτερο πεδίο αναφοράς και νέας επικράτειας (ό.π., Kothari και Minogue 2002). Μια σειρά από κριτικές προσεγγίσεις έχουν αναδείξει πώς μέσα από σύνθετες και άνισες διαδικασίες «νεοφιλελευθεροποίησης» έχει εντατικοποιηθεί –και *φυσικοποιηθεί*– η διεξόδωση της αγοράς σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής, έχουν κατασκευαστεί νέα κοινωνικά υποκείμενα, ενώ έχουν επηρεαστεί ακόμη και οι τρόποι γλωσσικής έκφρασης και επικοινωνίας

(Massey 2013). Σταδιακά και μέσα από τις διαδικασίες αυτές ο νεοφιλελευθερισμός φέρεται να «έχει διεισδύσει στον τρόπο σκέψης σε τέτοιο βαθμό που έχει ενσωματωθεί στον κοινό νου με τον οποίο πολλοί από εμάς ερμηνεύουν, βιώνουν και κατανοούν τον κόσμο» (Χάρβεϊ 2007: 25), βασιζόμενος και περαιτέρω συμβάλλοντας σε έναν «άμετρο θρίαμβο του καπιταλιστικού φαντασιακού» (Καστοριάδης 1998: 63).

Η σημασία της γης και της ακίνητης περιουσίας

Ανάμεσα στις πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού που *διαχύθηκαν* μέσω της δράσης παγκόσμιων Οργανισμών και δικτύων διακυβέρνησης σε «αναπτυσσόμενες» και πρώην σοσιαλιστικές χώρες ιδιαίτερη σημασία απέκτησαν αυτές που αφορούσαν τη γη και την ακίνητη περιουσία. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, κατά τις τελευταίες δεκαετίες οι πολιτικές αυτές έχουν εστιάσει τις στοχεύσεις τους στη γη, την ιδιοκτησία, την αστικοποίηση, την παραγωγή κατοικίας κ.ο.κ. ως πηγές δημιουργίας νέων ευκαιριών για τη συσσώρευση κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Οι αλληπάλληλες κρίσεις του καπιταλισμού, σύμφωνα με τον Χάρβεϊ (2005: 123), φέρονται να δημιουργούν πλεονάσματα κεφαλαίου και εργασίας τα οποία μπορούν να απορροφηθούν είτε μέσω χρονικών μεταθέσεων με επενδύσεις σε μακροπρόθεσμα σχέδια είτε μέσω χωρικών μετατοπίσεων και το άνοιγμα νέων αγορών. Η διάθεση και εκμετάλλευση της γης έχουν αναδειχθεί ως βασική πηγή νέων δυνατοτήτων για μικρές και μεγάλες επενδύσεις κεφαλαίου στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας (Sassen 2013) σε μια συγκυρία που «το κεφάλαιο επιστρέφει στη γη» (Χατζημυχάλης 2018 [2014]).

Σύμφωνα με τις παραπάνω οπτικές, η *στροφή* αυτή των επενδύσεων στη γη και την ακίνητη περιουσία φαίνεται ότι συνδέεται με μια σειρά από παράγοντες, μεταξύ των οποίων: η κινητικότητα του κεφαλαίου στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, οι παραγωγικές αναδιαρθρώσεις και η ανάδυση της αγοράς ακινήτων σε σημαντικό πυλώνα της παγκόσμιας οικονομίας, οι έντονοι ρυθμοί αστικοποίησης ιδιαίτερα στον Παγκόσμιο Νότο, η κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και ιδιαίτερα των αποκρατικοποιήσεων/ιδιωτικοποιήσεων, η έμφαση της οικονομίας στον χρηματοπιστωτικό τομέα και τα νέα χρηματοπιστωτικά προϊόντα, η χρηματιστικοποίηση και διεθνοποίηση της κατοικίας,

οι νέες τεχνολογίες, τα νέα πρότυπα κατανάλωσης και εκμετάλλευσης της γης κ.ο.κ. (ό.π., Sassen 2006). Τα δεδομένα αυτά έχουν επαναφέρει τη γη και την ακίνητη περιουσία και στο επίκεντρο θεωρητικών συζητήσεων (Ryan-Collins, Lloyd και Macfarlane 2017). Για παράδειγμα, ανακαλώντας τη μαρξιστική έννοια της *πρωταρχικής συσσώρευσης*, τα αναλυτικά σχήματα της *συσσώρευσης μέσω αποστέρησης* (accumulation by dispossession) (Χάρβεϊ 2005) και της *υφαρπαγής της γης* (land grabbing, land dispossession) επεξεργάζονται τους τρόπους που η συσσώρευση κεφαλαίου στη νέα παγκόσμια οικονομία βασίζεται και στην υφαρπαγή «πόρων». Από μια συμπληρωματική οπτική επίκαιρες έχουν καταστεί συζητήσεις για τα κοινά και τις σύγχρονες *περιφράξεις* σε γη, σε φυσικούς και δημόσιους «πόρους» (Σταυρίδης 2018).

Σε κάθε περίπτωση, διακριτό μέρος των σχετικών συζητήσεων και της βιβλιογραφίας αναφέρεται στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η ίδια η κινητικότητα του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα –ως κύριο στοιχείο της παγκοσμιοποίησης που εντατικοποιεί επενδύσεις στη γη και την ακίνητη περιουσία– και η ανάδυση της νέας παγκόσμιας οικονομίας απορρέουν και από την κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ. Επιπλέον, αξίζει να τονιστεί ότι η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» οδήγησε στη μαζική διάθεση μεγάλων αποθεμάτων «αναξιοποίητων πόρων» κάθε είδους –και φυσικά γης και ακίνητης περιουσίας– στην ελεύθερη αγορά (Visser και Spoor 2011). Τα αποθέματα αυτά κατέστησαν «διαθέσιμα» μέσα από την προώθηση και εφαρμογή διάφορων τύπων δραστηκών και μεγάλης κλίμακας πολιτικών ιδιωτικοποιήσεων/αποκρατικοποιήσεων. Με δεδομένο ότι στις χώρες αυτές το μεγάλο ποσοστό της γης και της ακίνητης περιουσίας είχε κρατικοποιηθεί κατά τη διάρκεια των σοσιαλιστικών καθεστώτων και συνιστούσε κρατική ή συνεταιριστική ιδιοκτησία οι πολιτικές της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» στόχευαν αφενός να διαθέσουν στην ελεύθερη αγορά την ιδιωτικοποιημένη, μέσα από μεταρρυθμίσεις, γη και ακίνητη περιουσία και αφετέρου να «αξιοποιήσουν»/εκμεταλλευτούν την –εναπομείνασα, αλλά συνήθως εκτεταμένη– ακίνητη περιουσία του δημοσίου. Επακόλουθα, σε κάποιες περιπτώσεις δημιουργήθηκαν νέες δομές/ταμεία εκμετάλλευσης της ακίνητης περιουσίας του δημοσίου οι οποίες συχνά λειτούργησαν και ως οδηγού/πρότυπα για άλλους τόπους.⁵

Μετατοπίσεις στα πρότυπα σχεδιασμού και ανάπτυξης του χώρου

Οι παραπάνω παγκόσμιες τάσεις συναρτώνται με σημαντικές μετατοπίσεις στα πρότυπα σχεδιασμού και ανάπτυξης του χώρου. Ήδη από τη δεκαετία του 1980 το κυρίαρχο πρότυπο σχεδιασμού, προγραμματισμού και ανάπτυξης του χώρου άρχισε να μετατοπίζεται από μια διαχειριστική/διοικητική προσέγγιση (managerialism) προς μια επιχειρηματική και διαπραγματευτική προσέγγιση (entrepreneurialism) (Harvey 1989), ενώ το «ορθολογικό» παράδειγμα του σχεδιασμού του χώρου των μεταπολεμικών δεκαετιών αμφισβητήθηκε (Βασενχόβεν 2002). Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να μιλήσουμε για μια σταδιακή *στροφή* (Μαντουβάλου και Μπαλλά 2004) στις διαδικασίες ανάπτυξης του χώρου η οποία οδηγεί σε *αλλαγή παραδείγματος*: από ένα πρότυπο καθολικού σχεδιασμού (comprehensive planning) και τους μακροπρόθεσμους προγραμματισμούς προς ένα πιο στρατηγικό (strategic planning) και αναπτυξιακό πρότυπο σχεδιασμού με στόχο την προσαρμογή στα δεδομένα της νέας παγκόσμιας οικονομίας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης (Albrechts, Alden και Pires 2018 [2001]).

Παρά τις σημαντικές διαφοροποιήσεις από τόπο σε τόπο μια από τις παγκόσμιες τάσεις που έχουν συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση του *παραδείγματος* αυτού αναφέρεται στον αναπτυξιακό ρόλο που αποδίδεται στον σχεδιασμό και τη σύνδεσή του με τη *χωρική ανάπτυξη*. Το νέο *παράδειγμα* προβάλλει ως στόχους την «ευελιξία», την «επιχειρηματικότητα» και την «ανταγωνιστικότητα», επιδιώκοντας να καταστήσει έναν τόπο ελκυστικό για επενδύσεις, επιχειρήσεις, επισκέπτες και εργατικό δυναμικό (Ανδρικοπούλου κ.ά. 2007). Στο πλαίσιο αυτό συχνά προτεραιοποιούνται έργα ή περιοχές που μπορούν να καθοδηγήσουν τη χωρική ανάπτυξη και αναζητούνται συγκριτικά πλεονεκτήματα τα οποία θα μπορούν για κάποιες οπτικές να ενισχύσουν την τοπική οικονομική ανάπτυξη ή για άλλες να διευκολύνουν την κερδοσκοπία. Η μετατόπιση αυτή από την καθολικότητα προς την επιλεκτικότητα εντείνεται με την καθιέρωση ειδικών εργαλείων σχεδιασμού, «περιοχών εξαίρεσης» και ειδικών καθεστώτων ρύθμισης και ανάπτυξης που συνδέονται με επενδυτικά σχήματα, μεγάλες υποδομές και ειδικά προϊόντα της αγοράς ακινήτων, συχνά συμβάλλοντας

στην όξυνση χωροκοινωνικών διαχωρισμών και αποκλεισμών ή/και στην εμπορευματοποίηση και θεματοποίηση του χώρου (Μίχα 2007). Σε κάθε περίπτωση, γίνεται κατανοητό ότι οι τάσεις αυτές και η *αλλαγή παραδείγματος* συναρτώνται άμεσα με την αγορά ακινήτων, τη χρηματοπιστωτική δραστηριότητα και γενικότερα με τη σημασία που έχει αποκτήσει η γη και η ακίνητη περιουσία για την παγκόσμια οικονομία.

Επιπλέον, το νέο αυτό *παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης* συναρτάται με μια ακόμη κυρίαρχη παγκόσμια τάση σχεδιασμού και προγραμματισμού του χώρου: τη *χωρική διακυβέρνηση* (Βασενχόβεν κ.ά. 2010). Μεταξύ άλλων, η *χωρική διακυβέρνηση* δηλώνει μια μετατόπιση στον ρόλο της διοίκησης, της διαχείρισης και της διαδικασίας λήψης αποφάσεων γύρω από τον σχεδιασμό και προγραμματισμό του χώρου με την εμπλοκή πολλαπλών δρώντων σε διαφορετικές γεωγραφικές κλίμακες –από το παγκόσμιο στο τοπικό επίπεδο– και την κάθετη και οριζόντια συνεργασία δημόσιων και ιδιωτικών δρώντων σε συνθήκες που ενδεχομένως και να βρίσκονται εκτός των παραδοσιακών ρυθμιστικών διαδικασιών ή οργάνων. Σημαντικό και νομιμοποιημένο ρόλο αποκτά η αγορά σε ένα πλαίσιο επαναδιαπραγμάτευσης του ρόλου του κράτους και των σχέσεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Ο ιδιωτικός τομέας εμφανίζεται σε αυτό το *παράδειγμα* τόσο ως επενδυτής όσο και ως ενεργός δρών/συνομιλητής για κάποιους ή για άλλους ως καθοδηγητής και προνομιακός ρυθμιστής της χωρικής ανάπτυξης.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποτελούν όψεις αυτού που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης*. Υποστηρίζουμε, μάλιστα, ότι, παρόλο που η *αλλαγή παραδείγματος* αποτελεί μια παγκόσμια τάση στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, είναι αξιοσημείωτη η σπουδή και η επιμονή με την οποία η *στροφή* αυτή επιχειρήθηκε γενικότερα στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης παρά τις διαφοροποιήσεις (Hamilton, Dimitrovska και Pichler-Milanovic 2005, Stanilov 2007). Και αυτό λόγω ακριβώς της εμβέλειας των «αναγκαίων» μετασχηματισμών, της εισβολής των δυνάμεων της αγοράς και τις μεγάλες ευκαιρίες επέκτασής της, της «ανάγκης» ενσωμάτωσης της παραμέτρου της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του ιδιωτικού τομέα στο σύστημα γης και οικοδομής, των «αναγκών» για νέες χρήσεις γης, χωρικές τυπολογίες κ.ο.κ. Όπως, επίσης, και λόγω της «αναγκαιότητας» να μετασχηματιστεί το

«ολοκληρωτικό» σοσιαλιστικό κράτος στην κατεύθυνση μιας νέας «χωρικής διακυβέρνησης» και του κρίσιμου ρόλου που ανέλαβαν σε αρκετές περιπτώσεις οι παγκόσμιοι Οργανισμοί στη διαμόρφωση των νέων θεσμικών πλαισίων για τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου, την προώθηση χωρικών πολιτικών, την παροχή «συμβουλευτικών υπηρεσιών» και «τεχνικής εμπειρογνομosύνης», τη χρηματοδότηση προγραμμάτων και έργων κ.ο.κ. Αξίζει να υπογραμμιστεί, μάλιστα, εδώ η διαμετρική αντίθεση του νέου *παραδείγματος* σε σχέση με τις κληρονομίες των σοσιαλιστικών καθεστώτων και κατεξοχήν με την απόλυτη ισχύ που είχε σε αυτά ο κρατικός σχεδιασμός/προγραμματισμός πάνω στη γη και την ανάπτυξη του χώρου με περιορισμένη ή και καταργημένη την ιδιωτική ιδιοκτησία.

Όμως και αντίστροφα, υποστηρίζουμε ότι η ανάπτυξη και συγκρότηση του *νεοφιλελεύθερου παραδείγματος χωρικής ανάπτυξης* έχει τροφοδοτηθεί από τη «μετασοσιαλιστική μετάβαση» στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες ακριβώς λόγω των κοινών αυτών αξόνων: τόσο του κρίσιμου ρόλου που ανέλαβαν παγκόσμιοι Οργανισμοί όσο και της έμφασης στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις για τη γη και την ιδιοκτησία, σημείο στο οποίο εμβαθύνουμε στη συνέχεια.

«Θεσμική στροφή», ιδιοκτησιακά δικαιώματα και το «άτυπο»

Προκειμένου να διευκολυνθεί η απόκτηση, διάθεση και εκμετάλλευση της γης και της ακίνητης περιουσίας στο πλαίσιο της σημασίας που αυτές έχουν αποκτήσει για την παγκόσμια οικονομία και το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης*, αναγκαίες φαίνεται ότι έχουν καταστεί «ευρείας κλίμακας δομικές, θεσμικές και νομικές αλλαγές» (Χάρβεϊ 2005: 157). Προς την κατεύθυνση αυτή κατά τις τελευταίες δεκαετίες πολλές χώρες τόσο στον Παγκόσμιο Νότο όσο και στον Παγκόσμιο Βορρά έχουν προωθήσει σχετικές θεσμικές μεταρρυθμίσεις, συνήθως, υπό την καθοδήγηση παγκόσμιων Οργανισμών και διεθνών εμπειρογνομόνων. Όπως υποστηρίζουμε, μάλιστα, η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» από καθεστώτα κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών που περιόριζαν ή και καταργούσαν την ιδιωτική ιδιοκτησία προς καθεστώτα ελεύθερης αγοράς που βασίζονταν πάνω σε αυτήν συνέβαλε

καθοριστικά στην προώθηση τέτοιου τύπου θεσμικών μεταρρυθμίσεων όχι μόνο στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, αλλά και σε πολλούς άλλους τόπους –στον ίδιο ή σε μεταγενέστερο χρόνο.

Η «θεσμική στροφή» και ο έλεγχος του «άτυπου»

Μία σημαντική μετατόπιση των πολιτικών των παγκόσμιων Οργανισμών κατά την εποχή της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης αναφέρεται στην ανάδειξη των θεσμικών μεταρρυθμίσεων ως κρίσιμων παραμέτρων και ως «προαπαιτούμενων» (conditionalities), προκειμένου να χορηγηθεί η «αναπτυξιακή βοήθεια» (Andrews 2013) – μια μετατόπιση που έχει ονομαστεί και «θεσμική στροφή» (institutional turn) (Evans 2005). Πέρα από την «κινητροδότηση» (incentivisation), αυτό που φερόταν ως καινούργιο σε σχέση με το παρελθόν ήταν ότι μαζί με τα «οικονομικά προαπαιτούμενα» που περιείχονταν ήδη ως συνημμένες προϋποθέσεις μεταρρυθμίσεων για την παροχή της «αναπτυξιακής βοήθειας» σταδιακά προστέθηκαν και «θεσμικά προαπαιτούμενα» (Minogue 2002). Τα προαπαιτούμενα αυτά συναρτώνταν με μια σειρά από θεσμικές μεταρρυθμίσεις –για αμφίβολου νοήματος στόχους, όπως ο «εκδημοκρατισμός», το «κράτος δικαίου», η «διαφάνεια», η «συμμετοχή», η «ανταγωνιστικότητα», η «επιχειρηματικότητα», η «καινοτομία», η «υπευθυνότητα», η «λογοδοσία» κ.ο.κ. – που για κάποιους εξέφραζαν την επικράτηση της «δημοκρατικής» ελεύθερης αγοράς σε παγκόσμια κλίμακα και για άλλους έναν παρεμβατισμό σε χώρες που δέχονταν την «αναπτυξιακή βοήθεια». Στο επίκεντρο πολιτικών των παγκόσμιων δικτύων διακυβέρνησης βρέθηκαν οι *θεσμοί*, ενώ εξίσου αμφίβολου νοήματος όροι όπως: «σχεδιασμός θεσμών», «θεσμική αλλαγή», «θεσμική αναδιοργάνωση», «θεσμική ανάπτυξη», «θεσμική διάχυση» κ.ο.κ. εμφανίζονταν όλο και πιο συστηματικά στους λόγους και τις πολιτικές των παγκόσμιων Οργανισμών με ιδιαίτερες, μάλιστα, αναφορές στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η *στροφή* αυτή, βέβαια, δεν αποτελεί σύμπτωση ότι συνέπεσε με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την κατάρρευση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού η οποία, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, δημιούργησε ένα «κύμα θριάμβου και μια νέα βεβαιότητα στις καπιταλιστικές δημοκρατίες» (ό.π.: 122).

Σε θεωρητικό επίπεδο η «θεσμική στροφή» τροφοδοτήθηκε σε κάποιο βαθμό από τα λεγόμενα «Νέα Θεσμικά Οικονομικά» (ΝΘΟ). Τα ΝΘΟ αναδείκνυαν τη σημασία των *θεσμών* ως καθοριστικού παράγοντα για την «αποτελεσματικότητα» και την «αποδοτικότητα» της οικονομίας (North 1990) και πρόβαλαν ως ζητούμενο τη «θεσμική ανάπτυξη» (institutional development) την οποία κατανοούσαν ως προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη, όπως χαρακτηριστικά υποστήριζε ο Ντάγκλας Νορθ (ό.π.): «*Η οικονομική ανάπτυξη προϋποθέτει (και είναι) θεσμική ανάπτυξη*». ⁶ Οι προσεγγίσεις των ΝΘΟ έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλείς στη συγκυρία της κατάρρευσης του Ανατολικού Μπλοκ, όπως υποδεικνύει και η απονομή βραβείων Νόμπελ Οικονομικών σε κάποιους από τους κύριους εκφραστές τους. Χαρακτηριστική ήταν η τοποθέτηση του Ρόναλντ Κόουζ (ο οποίος θεωρείται «πατέρας» των ΝΘΟ) για τη σημασία των θεσμικών μεταρρυθμίσεων κατά την ομιλία παραλαβής του Νόμπελ Οικονομικών το 1991: «*Η αξία της ενσωμάτωσης θεσμικών παραγόντων στο σώμα των κυρίαρχων οικονομικών θεωριών είναι ξεκάθαρη από τα πρόσφατα γεγονότα στην ανατολική Ευρώπη. Αυτές οι πρώην κομμουνιστικές χώρες συμβουλεύονται να κινηθούν προς την οικονομία της αγοράς, και οι ηγέτες τους επιθυμούν να το κάνουν αυτό, αλλά χωρίς τους κατάλληλους θεσμούς δεν είναι εφικτή κάποια οικονομία της αγοράς κάποιας σημασίας*». (Ronald Coase, στο Williamson 2000: 608).

Μεταξύ άλλων, τα ΝΘΟ απέδιδαν ξεχωριστή σημασία στο «άτυπο» (informality), ⁷ αναγνωρίζοντας την αντοχή του στο πέρασμα του χρόνου και απέναντι σε επίσημες θεσμικές μεταρρυθμίσεις, καθώς και τη σημασία του για τις αγορές ακινήτων και τις διαδικασίες αστικοποίησης. Σταδιακά, το «άτυπο» προσέελκυσε το ενδιαφέρον των παγκόσμιων δικτύων διακυβέρνησης με στόχο όχι μόνο την κατανόησή του, αλλά τον έλεγχο και την ενσωμάτωσή του στον «επίσημο» τομέα της οικονομίας ως πεδίο δυναμικής επέκτασης της ελεύθερης αγοράς (Triantis και Vatavali 2016). Όσον αφορά τα ζητήματα του χώρου, ιδιαίτερα επιδραστικές για την «αντιμετώπιση του άτυπου» υπήρξαν οι θέσεις του Περουβιανού οικονομολόγου Χερνάντο ντε Σότο. Εμπνεόμενος και από την παράδοση των ΝΘΟ (με ευθείες αναφορές στον Ronald Coase), ο ντε Σότο (2003) ισχυριζόταν ότι η «υπανάπτυξη» σε πολλά μέρη του κόσμου οφειλόταν στην απουσία ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και τίτλων ιδιοκτησίας η οποία καθιστούσε «νεκρό κε-

φάλαιο» τις περιουσίες και αποταμιεύσεις των «φτωχών». Η προοπτική της ανάπτυξης για τον ίδιο μπορούσε να προέλθει από την παραχώρηση ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και τίτλων ιδιοκτησίας στους «φτωχούς», ώστε η ιδιοκτησία τους να καταστεί «ζωντανό κεφάλαιο» και οι ίδιοι από «έκνομοι» (extralegals) να γίνουν μικροκαπιταλιστές. Πράγματι, η κατοχύρωση ασφαλών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων ενσωματώθηκε με έμφαση στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις που προωθήθηκαν από παγκόσμιους Οργανισμούς (Παγκόσμια Τράπεζα, ΔΝΤ, UN-Habitat, ΟΟΣΑ) σε πολλές «αναπτυσσόμενες» και πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι το επιδραστικό έργο του ντε Σότο *Το μυστήριο του κεφαλαίου* ξεκινούσε ακριβώς με αναφορά στην πτώση του Τείχους του Βερολίνου, δηλώνοντας ότι: «[Ο] καπιταλισμός είναι ο μόνος εφικτός τρόπος λογικής οργάνωσης μιας σύγχρονης οικονομίας. Αυτή τη στιγμή της ιστορίας, δεν υπάρχει άλλη επιλογή για τα υπεύθυνα κράτη» (ό.π.: 26), ενώ κατέληγε να περιγράφει το καπιταλιστικό σύστημα ως τη «μόνη επιλογή» ή «μόνη λύση» και τις προτεινόμενες πολιτικές αντιμετώπισης του «άτυπου» ως αναγκαίες, προκειμένου οι «φτωχοί να μην βρουν καταφύγιο στις ιδέες του Μαρξ».

Η αναδιανομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες

Ανάμεσα στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις που προωθήθηκαν στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες μετά το 1989 ξεχωρίζουν οι μεταρρυθμίσεις για την ιδιοκτησία. Όπως γίνεται φανερό στη βιβλιογραφία (Marcuse 1996, 2011), οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις για την ιδιοκτησία –και η αναδιανομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων που προέβλεπαν– αποτέλεσαν την πλέον κεντροβαρική παράμετρο της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης». Περιλάμβαναν πληθώρα νόμων για την «αποκατάσταση» του θεσμού της ιδιωτικής ιδιοκτησίας ο οποίος φερόταν να έχει πληγεί από τα σοσιαλιστικά καθεστώτα. Κατά τη δεκαετία του 1990 κυρίαρχη φαίνεται να ήταν η αντίληψη ότι οι πρώην σοσιαλιστικές χώρες θα όφειλαν καταρχήν να ρυθμίσουν τη δομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων με ένα αποτελεσματικό νομικό πλαίσιο και η ελεύθερη αγορά θα αναλάμβανε έπειτα τα υπόλοιπα (Smyth 1998). Στο πλαίσιο αυτό η «αποκατάσταση» του θεσμού της ιδιωτικής ιδιοκτησίας προωθήθηκε ως μια «φυσική» διαδικασία: «[Η] ιδιωτικοποίηση θεωρήθηκε συνήθως

ως η αναίρεση κάποιου πράγματος που με αφύσικο τρόπο επιβλήθηκε από τα σοσιαλιστικά καθεστώτα πάνω σε μια προηγουμένως “φυσική” κατάσταση, δηλαδή την ιδιωτική ιδιοκτησία» (Marcuse 1996: 120).

Πέρα από τις συνταγματικές προβλέψεις που εισήχθησαν και κατοχύρωναν την ιδιωτική ιδιοκτησία, μια σειρά από θεσμικές μεταρρυθμίσεις προωθήθηκαν υπό την καθοδήγηση Παγκόσμιων Οργανισμών και διεθνών εμπειρογνομόνων – και πάλι με σημαντικές διαφοροποιήσεις, ακολουθώντας διαφορετικά μονοπάτια και ταχύτητες. Αφορούσαν, μεταξύ άλλων: την ιδιωτικοποίηση των κρατικών συγκροτημάτων κατοικίας, την επιστροφή ή αποζημίωση ιδιοκτησιών προ-των-σοσιαλιστικών-καθεστώτων, την ιδιωτικοποίηση κρατικών επιχειρήσεων, την ιδιωτικοποίηση της κρατικής/συνεταιριστικής αγροτικής γης, την ιδιωτικοποίηση/αποκρατικοποίηση της ακίνητης περιουσίας του δημοσίου, την παραχώρησή της σε ιδιώτες ή τη μεταβίβασή της στην τοπική αυτοδιοίκηση, την εγγραφή της ακίνητης περιουσίας σε ενιαία συστήματα, νέα αστικά δίκαια και πλαίσια για τη λειτουργία του τραπεζικού και χρηματοπιστωτικού τομέα μαζί με μια σειρά από νέα όργανα και νέους φορείς κ.ο.κ.

Οι θεσμικές αυτές μεταρρυθμίσεις στόχευαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να «αποκαταστήσουν» (=φυσικοποιήσουν) την ιδιωτική ιδιοκτησία, να δημιουργήσουν «ασφαλή» ιδιοκτησιακά δικαιώματα και να αναλάβουν τις μετατοπίσεις από τα σοσιαλιστικά καθεστώτα ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων προς τα καθεστώτα ελεύθερης αγοράς – και μάλιστα του νεοφιλελευθερισμού. Ειδικότερα, οι ριζικές αυτές μετατοπίσεις αφορούσαν (ό.π.): α) τη μετατόπιση από μια «κοινή/συλλογική» ιδιοκτησία (η οποία μπορεί να ήταν κρατική, συνεταιριστική, μη κερδοσκοπική κ.ο.κ.) προς την ιδιωτική ιδιοκτησία, β) τη μετατόπιση από την προσωπική ιδιοκτησία (μη εμπορικά εκμεταλλεύσιμη) προς την ατομική ιδιωτική ιδιοκτησία, γ) τη μετατόπιση από μια ετερογένεια τύπων ιδιοκτησίας (γη, κτίρια, αγαθά, εργοστάσια, εμπορικές επιχειρήσεις κ.ά.) προς την ομογενοποίηση τύπων ιδιοκτησίας, δ) τη μετατόπιση από την ενισχυμένη σημασία των δικαιωμάτων χρήσης προς την αποδυνάμωσή τους και την ταυτόχρονη κυριαρχία των δικαιωμάτων κυριότητας και ε) τη μετατόπιση προς το (απεριόριστο) δικαίωμα για κερδοσκοπία πάνω στην ιδιοκτησία. Με άλλα λόγια, «αποκατάσταση» του θεσμού της ιδιοκτησίας σήμαινε τη γενικότερη *στροφή*

από μια πολλαπλότητα δικαιωμάτων προσωπικής και συλλογικής χρήσης και κυριότητας προς την επικράτηση της ατομικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας και της ανταλλακτικής/εμπορευματικής αξίας της (και ενδεχομένως της κερδοσκοπίας) με ταυτόχρονες μετατοπίσεις ως προς τις κοινωνικές νοηματοδοτήσεις για τη γη, την ιδιοκτησία και την ακίνητη περιουσία.

Κατά τη «μετάβαση», πάντως, προς κάποιου είδους σύστημα της ελεύθερης αγοράς οι πρώην σοσιαλιστικές χώρες ήρθαν αντιμέτωπες με όλες τις εσωτερικές εντάσεις, συγκρούσεις και αντιφάσεις του κεφαλαίου (Harvey 2014). Όπως ήταν μάλλον επόμενο, οι παραπάνω μεταρρυθμίσεις αντιμετώπισαν προκλήσεις εφαρμογής και κατεξοχήν προκλήσεις κοινωνικής νομιμοποίησης, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις οδήγησαν σε μια πολλαπλότητα δικαιωμάτων ή και τροφοδότησαν άτυπες πρακτικές γύρω από τη γη και την ιδιοκτησία – και πάλι με σημαντικές διαφοροποιήσεις. Μάλιστα, θα πρέπει να τονιστεί ότι τα ιδιαίτερα γεωγραφικά, ιστορικά και κοινωνικά τοπικά χαρακτηριστικά έχουν προσδώσει διακριτές πορείες ως προς την αναδιανομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες σε συνάρτηση με κοινωνικές δυναμικές, τυπικές και άτυπες πρακτικές, ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια και σχέσεις εξουσίας κ.ο.κ. Εξάλλου, η ιδιοκτησία «δεν αποτελεί έννοια με δεδομένο και αναλλοίωτο περιεχόμενο, αλλά προσδιορίζεται από ένα σύνολο θεσμών και πολιτικών που αναπτύσσονται γι' αυτήν από το δημόσιο τομέα, σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνία και ιστορική συγκυρία» (Μαντουβάλου 1996: 72).

Από τις οπτικές αυτές γίνεται κατανοητό ότι και η αναδιανομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων κατά τη «μετασοσιαλιστική μετάβαση» συναρτήθηκε άμεσα με μετατοπίσεις ιδεολογίας και κοινωνικών νοηματοδοτήσεων, την αναδιανομή εξουσίας, πλούτου και προνομίων, καθώς και την αναδιάρθρωση κοινωνικών σχέσεων (Marcuse 2011). Παράλληλα, όμως, αναδεικνύονται ενδιαφέρουσες συνδέσεις μεταξύ: αφενός της αναδιανομής των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες και της «ανάγκης» δημιουργίας νέων θεσμικών συστημάτων –σε αντιδιαστολή μάλιστα με αυτών της σοσιαλιστικής περιόδου– ικανών να αναλάβουν τη «μετάβαση» των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομικών προς την ελεύθερη αγορά και αφετέρου της «θεσμικής στροφής» και της έμφασης που έχουν αποδώσει οι παγκόσμιοι Οργανισμοί στις νεοφιλελεύθερες θεσμικές μεταρρυθμίσεις, στην κατοχύ-

ρωση ασφαλών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και στον έλεγχο του «άτυπου».

Στο πλαίσιο αυτό –και παραφράζοντας τον ντε Σότο– η «αποκατάσταση»/φυσικοποίηση του θεσμού της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες μοιάζει να έχει συνηγορήσει υπέρ της «μόνης επιλογής»/«μόνης λύσης» του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος χωρικής ανάπτυξης.

Η ανάδειξη της σημασίας της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» για το νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης

Με αφορμή τα τριάντα χρόνια από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου η ανάλυση που επιχειρήσαμε στο παρόν άρθρο είχε στόχο να προσεγγίσει το νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης μέσα από την οπτική της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» με άξονα επικέντρωσης τα ζητήματα γης και ιδιοκτησίας. Οι επιλεκτικές αναφορές σε λόγους και πολιτικές των τριάντα αυτών χρόνων, όπως παρουσιάστηκαν, για παράδειγμα, σε εκθέσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας, σε κείμενα εκφραστών των Νέων Θεσμικών Οικονομικών, σε απόψεις συνηγορών του νεοφιλελευθερισμού, σε επιδραστικές κατευθύνσεις για το «άτυπο» κ.ο.κ., αποτελούν ενδείξεις –ενδεχομένως αποσπασματικές, όμως, επίμονες– της ιδεολογικής, πολιτικής και κοινωνικής σημασίας της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης». Το άρθρο προσέγγισε τρόπους που η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» έχει συναρτηθεί με τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, με τη δράση παγκόσμιων Οργανισμών και δικτύων διακυβέρνησης, με τη «θεσμική στροφή», την κατοχύρωση «ασφαλών» ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, τον έλεγχο του «άτυπου» κ.ο.κ. Από την οπτική αυτή υποστηρίζουμε ότι η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» ως λόγος, ως συγκυρία και ως συνθήκη σαρωτικών κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών έχει συμβάλει στην ανάπτυξη, διαμόρφωση και εδραίωση του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος χωρικής ανάπτυξης για τουλάχιστον τρεις λόγους:

Πρώτον η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» αντιστοιχούσε σε ένα «άνοιγμα» νέων αγορών με γεωγραφικούς και κοινωνικούς όρους, επιτρέποντας έτσι την παγκόσμια κινητικότητα και συσσώρευση του κεφαλαίου στο πλαίσιο της νέας παγκόσμιας οικονομίας. Το

«άνοιγμα» αυτό ενίσχυσε τη *στροφή* της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης προς τη γη και την ακίνητη περιουσία λόγω της διάθεσης εκτεταμένων «πόρων» (γης, ακίνητης περιουσίας κ.ο.κ.) –και μάλιστα της ακίνητης περιουσίας του δημοσίου– σε καθεστώτα ελεύθερης αγοράς και νεοφιλελεύθερου προσανατολισμού με στόχο την εκμετάλλευσή τους.

Δεύτερον η συνάρτηση της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» με την «αποκατάσταση» του θεσμού της ιδιωτικής ιδιοκτησίας –προκειμένου να «αξιοποιηθούν» οι παραπάνω «πόροι» σε γη και ακίνητη περιουσία–, η φυσικοποιημένη αναδιανομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και οι *θεσμικές μεταρρυθμίσεις* για τη δημιουργία νέων θεσμικών συστημάτων ενίσχυσε καταλυτικά την έμφαση που αποδίδουν γενικότερα τα παγκόσμια δίκτυα διακυβέρνησης στους *θεσμούς* και τις *θεσμικές μεταρρυθμίσεις* στο πλαίσιο της «θεσμικής στροφής». Μαζί ενίσχυσε την επιμονή σε νεοφιλελεύθερες πολιτικές αποκρατικοποιήσεων/ιδιωτικοποιήσεων, νέα εργαλεία προγραμματισμού και σχεδιασμού, διοικητικές δομές κ.ο.κ.

Τρίτον η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» ενίσχυσε και διεύρυνε το περιεχόμενο της *χωρικής διακυβέρνησης*. Όχι μόνο λόγω της νομιμοποιημένης συμμετοχής του ιδιωτικού τομέα και της αγοράς στην ανάπτυξη του χώρου, αλλά και στον βαθμό που συναρτήθηκε με την ενδυνάμωση των παγκόσμιων δικτύων διακυβέρνησης και την επέκταση της δράσης παγκόσμιων Οργανισμών σε παγκόσμια κλίμακα.

Συνοψίζοντας, υποστηρίζουμε ότι η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» συνέβαλε καθοριστικά τόσο στην έμφαση που αποδίδει το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης* σε ζητήματα γης, ακίνητης περιουσίας και ιδιοκτησίας μέσα από τη *φυσικοποίηση* της «αποκατάστασης» του θεσμού της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες όσο και στην επέκταση και εδραίωση του *παραδείγματος* αυτού σε παγκόσμια κλίμακα μέσα από την *κανονικοποίηση* της αμεσότερης παρέμβασης των παγκόσμιων Οργανισμών και δικτύων διακυβέρνησης σε ζητήματα ανάπτυξης του χώρου.

Κατά συνέπεια, η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» διατηρεί διακριτή σημασία για το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης*. Δεν υποστηρίζουμε ότι η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» οδήγησε γραμμικά στη διαμόρφωση του *νεοφιλελεύθερου παραδείγματος χωρικής ανάπτυξης* ή ότι είναι ο λόγος ύπαρξής του, αλλά

ότι η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα ανάδυσης, διαμόρφωσης και εδραίωσης του *νεοφιλελεύθερου παραδείγματος χωρικής ανάπτυξης*. Και ακόμη ότι η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» και το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης* τροφοδοτούνται αμοιβαία, συγκλίνουν και τελικά συνυφαίνονται κατά την ίδια ιστορική φάση.

Αξίζει, τέλος, να τονιστεί ότι παρά τις μεγάλες και σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των πρώην σοσιαλιστικών χωρών –ανά περίπτωση ή ανά ευρύτερες γεωγραφικές ομαδοποιήσεις– η «μετασοσιαλιστική μετάβαση» δεν παύει να έχει μια προσδιορισμένη γεωγραφική και ιστορική αναφορά: την *Ανατολική Ευρώπη*. Πέρα από υπαρκτός γεωγραφικός χώρος οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης έχουν λειτουργήσει –τόσο πριν όσο και μετά το 1989– ως μια αφαιρετική γεωγραφική αναπαράσταση, μια *ολοποιητική* ομαδοποίηση καταστάσεων με ουσιώδεις μεταξύ τους διαφορές στην οποία αποδίδονται «γενικά», «κοινά» κοινωνικά χαρακτηριστικά που ταυτίζονται με τον χώρο στον οποίο αυτά αποδίδονται. Αν ανατρέξουμε σε κριτικές προσεγγίσεις που αποδομούν *ταυτιστικούς* λόγους και *ολοποιητικές* γεωγραφικές αναπαραστάσεις, όπως ο *οριενταλισμός* (Said 1978) ή ο *βαλκανισμός* (Todorova 1997), γίνεται κατανοητό ότι τέτοιοι λόγοι και τέτοιες αναπαραστάσεις αποκτούν εργαλειακό χαρακτήρα στον βαθμό που τροφοδοτούν πολιτικές, δημιουργούν και αναπαράγουν κανόνες.

Στην περίπτωση της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης», υποστηρίζουμε, η ταυτιστική, ολοποιητική γεωγραφική αναφορά με την Ανατολική Ευρώπη συμβάλει στην εμπέδωση και αναπαραγωγή των πολιτικών του νεοφιλελευθερισμού, στην *κανονικοποίηση* της παρέμβασης των παγκόσμιων Οργανισμών, της «φυσικότητας» των θεσμών της ελεύθερης αγοράς, της διεύθυνσης της οικονομίας σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής ή αλλιώς στην εδραίωση των «κοινωνικών φαντασιακών σημασιών του καπιταλισμού» και στον «άμετρο θρίαμβο του καπιταλιστικού φαντασιακού» (Καστοριάδης 1998). Παράλληλα, αυτοί οι λόγοι και οι αναπαραστάσεις, όπως κατασκευάζονται, τείνουν να αναιρέσουν και να απαξιώσουν εναλλακτικές πολιτικές, πολιτικοοικονομικές δομές, κοινωνικούς θεσμούς και σημασίες, ενώ παράλληλα αυτοβεβαιώνουν και αυτοδικαιώνουν τις πολιτικές που προωθούνται με αναφορά, πλέον, όχι μόνο στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες

της Ανατολικής Ευρώπης αλλά και σε πολλούς άλλους τόπους στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Απέναντι σε αυτούς τους λόγους, τις αναπαραστάσεις και τις πολιτικές ισχυριζόμαστε ότι γενεαλογικές προσεγγίσεις, όπως αυτή που επιχειρήσαμε, μπορούν να συμβάλλουν στην κριτική κατανόηση διαδικασιών *νεοφιλελευθεροποίησης* και στην αναζήτηση συγκριτικών αναλύσεων με άλλους τόπους. Επιπλέον, η αναζήτηση νοήματος μέσα από μια επιλεκτική συναρμογή μιας αναλυτικής ερμηνευτικής υπόθεσης – ανάμεσα σε πολλές άλλες – θα μπορούσε να συμβάλλει στην καθαρότερη κατανόηση των πολυεπίπεδων, πολυπαραγοντικών και γρήγορα μεταλλασόμενων κοινωνικών συνθηκών στη θεωρητικά κατακερματισμένη εποχή της παγκοσμιοποίησης. Σε κάθε περίπτωση, οι συνδέσεις της «μετασοσιαλιστικής μετάβασης» με το *νεοφιλελεύθερο παράδειγμα χωρικής ανάπτυξης* και ευρύτερα με τις διαδικασίες *νεοφιλελευθεροποίησης* – όπως και η αναζήτηση εναλλακτικών, διαφοροποιήσεων, αντιστάσεων κ.ο.κ. – αποτελούν προκλητικά και ενδιαφέροντα πεδία για διεπιστημονικές διερευνήσεις και περαιτέρω τεκμηρίωση ιδιαίτερα μέσα από γεωγραφικά προσδιορισμένες και κοινωνικά πλαισιοθετημένες τοπικές εμβασύνσεις.

Σημειώσεις

2. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε τις πολυσημίες της έννοιας αυτής (βλ. και Τριάντης 2016α). Από τη μια, η έννοια της «μετάβασης» υπονοεί ενδεχομένως κάποιον τελικό προορισμό που υπονοείται ότι είναι οι καπιταλιστικές, «δυτικού τύπου», αστικές δημοκρατίες. Από την άλλη, ανοιχτά παραμένουν τα ερωτήματα για τη διάρκεια της «μετάβασης». Για κάποιες πρώην σοσιαλιστικές χώρες η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση ή την ευρωζώνη στο πλαίσιο της «ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης» έχει θεωρηθεί ως το τέλος της «μετάβασης» χωρίς, όμως, και πάλι αυτό να αποτελεί κοινό τόπο. Υπό αμφισβήτηση είχε τεθεί ήδη από την περίοδο εγκαθίδρυσης των καθεστώτων αυτών ο σοσιαλιστικός τους χαρακτήρας, ενώ περαιτέρω δυσκολία παρουσιάζει η προσθήκη του προθέματος «μετά». Η αδυναμία του παρόντος να αναλύσει περαιτέρω τις πολυσημίες αυτές αιτιολογεί και τα εισαγωγικά σημεία στίξης.

3. Τα περισσότερα από αυτά από κοινού με τη Φερενίκη Βαταβάλη και ιδιαίτερα στο πλαίσιο των μαθημάτων «Μεταλλαγές των Ιδεών για την Πόλη» και «Θέματα Αστικού Σχεδιασμού» με υπεύθυνες τις Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου και Μαρία Μανρίδου στο ΔΠΜΣ Πολεοδομία–Χωροταξία της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ. Το κείμενο αποτελεί νέα επεξεργασία μέρους της ανέκδοτης διδακτορικής μου διατριβής (Τριάντης 2016β). Για τη νέα αυτή επεξεργασία ιδιαίτερα βοηθητικές ήταν οι συζητήσεις με τη Μαρία Μαντουβάλου, ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ, την οποία και ευχαριστώ.

4. Η Ανάπτυξη (ή Διεθνής ανάπτυξη ή κατά την εποχή της παγκοσμιοποίησης και Παγκόσμια ανάπτυξη) δηλώνει εδώ τους λόγους, τις πολιτικές και τις διαδικασίες κυρίως οικονομικής ανάπτυξης από τη μεταπολεμική περίοδο και μετά, όπως προωθούνται από παγκόσμιους Οργανισμούς και κυβερνήσεις ισχυρών κρατών, διακρίνοντας τις χώρες του κόσμου σε «αναπτυγμένες» και «αναπτυσσόμενες» (βλ. ενδεικτικά: Kothari και Minogue 2002).

5. Για παράδειγμα, αξίζει να αναφέρουμε εδώ την εταιρεία «Treuhand» ή «Treuhandanstalt» (=υπηρεσία εμπιστοσύνης) η οποία συστάθηκε το 1990 στην ενωμένη πια Γερμανία, προκειμένου να ιδιωτικοποιήσει την ακίνητη περιουσία (μεταξύ άλλων αγροτική γη, δάση, στρατιωτικές εκτάσεις, μεγάλα συγκροτήματα κατοικίας κ.ά.) και κρατικές επιχειρήσεις της πρώην Ανατολικής Γερμανίας.

6. Πιο πρόσφατα, στην παράδοση των ΝΘΟ και επιχειρώντας να βρουν τις αιτίες που «αποτυγχάνουν τα έθνη», οι Acemoglu και Robinson (2013) υποστήριξαν ότι οι πολιτικοί και οικονομικοί *θεσμοί* αποτελούν τη βάση και την προϋπόθεση για την οικονομική επιτυχία ή αποτυχία.

7. Με τον όρο «άτυπο» (informality) μπορεί να αποδίδονται τόσο νόμιμες όσο και παράνομες πρακτικές που βρίσκονται όμως πέρα ή δίπλα από τις τυπικές πρακτικές και τα επίσημα θεσμικά πλαίσια και αφορούν μεγάλη ποικιλία κοινωνικών δραστηριοτήτων (Giordano και Hayoz 2013).

Αναφορές

- Acemoglu, D. και Robinson, J.A. (2013), *Γιατί αποτυγχάνουν τα έθνη: Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Albrechts, L., Alden, J. και Pires A. da Rosa (2018 [2001]), *The Changing Institutional Landscape of Planning*. New York: Routledge.
- Andrews, M. (2013), *The limits of institutional reform in development. Changing rules for realistic solutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ανδρικοπούλου, Ε., Γιαννάκου, Α., Κανκαλάς Γ. και Πιτσιάβα-Λατινοπούλου, Μ. (2007), *Πόλη και πολεοδομικές πρακτικές για τη βιώσιμη αστική ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.
- Balla, E., Mantouvalou, M. και Vatavali, F. (2007), «Housing production, ownership and globalization: Social aspects of changes in Greece and Albania», *Σεμινάρια του Αιγαίου 2007, Πρακτικά*, σελ. 33-43.
- Βασενχόβεν, Λ. (2002), «Η δημοκρατικότητα του σχεδιασμού του χώρου και η αμφισβήτηση του ορθολογικού μοντέλου», *Αειχώρος* 1(1):30-49.
- Βασενχόβεν, Λ., Σαπουντζάκη, Κ., Ασπρογέρακας, Ε., Γιαννίρης, Η. και Παγώνης, Θ. (2010), *Χωρική διακυβέρνηση: Θεωρία, ευρωπαϊκή εμπειρία και η περίπτωση της Ελλάδας*. Αθήνα: Κριτική.
- Βαταβάλη, Φ. (2010), *Νέες γεωγραφίες στην ελληνοαλβανική μεθόριο και διαδικασίες παραγωγής κατοικίας. Ιωάννινα και Αργυρόκαστρο μετά το 1989*. Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.
- Brenner, N. (2004), *New state spaces. Urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford: Oxford University Press.
- Cammack, P. (2002), «Neoliberalism, the World Bank and the new politics of development», στο Kothari, U. και Minogue, M.

- (επιμ.), *Development theory and practice: Critical perspectives*. Hampshire: Palgrave, σελ.157–178.
- De Soto, H. (2003), *Το μυστήριο του κεφαλαίου: Γιατί ο καπιταλισμός θριαμβεύει στη Δύση και αποτυγχάνει οπουδήποτε αλλού*. Αθήνα: Ροές.
- Elster, J., Offe, C. και Preuss, U.K. (1998), *Institutional design in post-communist societies. Rebuilding the ship at sea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, P. (2005), «The challenges of the “Institutional Turn”: New interdisciplinary opportunities in development theory», στο Nee, V. και Swedberg, R. (επιμ.), *The economic sociology of capitalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, Princeton, σελ. 90–116.
- Ferguson, Y. και Jones, R.J. (επιμ.) (2002), *Political space. Frontiers of change and governance in a globalizing world*. Albany: SUNY.
- Fukuyama, F. (1989), «The end of history?», *The National Interest* 16:3–18.
- Giordano, C. και Hayoz, N. (επιμ.) (2013), *Informality in Eastern Europe: Structures, political cultures and social practices*. Bern: Peter Lang AG.
- Hamilton, I.F.E., Dimitrovska, A.K. και Pichler-Milanovic, N. (επιμ.) (2005), *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: Towards globalization*. New York: United Nations University Press.
- Harvey, D. (1989), «From managerialism to entrepreneurialism: The transformation in urban governance in late capitalism», *Geografiska Annaler* 71B (1): 3–17.
- Harvey, D. (2014), *Seventeen contradictions and the end of capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Κήπας, Μ. (2004), *Κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός στην Κεντροανατολική και στη Νοτιοανατολική Ευρώπη μετά το 1989*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Kothari, U. και Minogue, M. (επιμ.) (2002), *Development theory and practice: Critical perspectives*. Hampshire: Palgrave.
- Μαντουβάλου, Μ. (1996), «Αστική γαιοπρόσοδος, τιμές γης και διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου II: Προβληματική για την ανάλυση του χώρου στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 89–90:53–80.
- Μαντουβάλου, Μ. και Μπαλλά, Ε. (2004), «Μεταλλαγές στο σύστημα γης και οικοδομής και διακυβεύματα του σχεδιασμού στην Ελλάδα σήμερα», στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Αθ. Αραβαντινό *Πόλη και χώρος από τον 20ο στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: ΕΜΠ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ΣΕΠΟΧ, σελ. 313–330.
- Marcuse, P. (1996), «Privatisation and its discontents: Property rights in land and housing in the transition in Eastern Europe», στο Andrusz, G., Harloe, M. και Szelenyi, I. (επιμ.), *Cities after socialism: Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Oxford: Blackwell Publishers, σελ. 119–191.
- Marcuse, P. (2011), «Commentary: Post-socialist property rights: Whose rights, to what and how?», *Urban Studies* 48 (3):605–608.
- Massey, D. (2013), «Vocabularies of the economy», στο Hall, S., Massey, D. και Rustin, M. (επιμ.), *After neoliberalism? The kilburn manifesto*, Soundings, e-type.
- Minogue, M. (2002), «Power to the people? Good governance and the reshaping of the state», στο Kothari, U. και Minogue, M. (επιμ.), *Development theory and practice: Critical perspectives*. Hampshire: Palgrave, σελ.117–135.
- Μίχα, Ε. (2007), «Θεματικές παρεμβάσεις στην πόλη: Χαρακτηριστικά και συνέπειες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 123 B: 3–29.
- North, D.C. (1990), *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ohmae, K. (1994), *The borderless world: Power and strategy in the interlinked economy*. London: Harper Collins.
- Ryan-Collins, J., Lloyd, T. και Macfarlane, L. (2017), *Rethinking the economics of land and housing*. London: ZED Books.
- Said, E.W. (1978), *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Sassen, S. (2006), *Cities in a world economy*, τρίτη έκδοση. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Sassen, S. (2013), «Land grabs today: Feeding the disassembling of national territory», *Globalizations* 10 (1): 25–46.
- Smyth, R. (1998), «New institutional economics in the post-socialist transformation debate», *Journal of Economic Surveys* 12 (4): 361–399.
- Σταυρίδης, Σ. (2018), *Κοινός χώρος: Η πόλη ως τόπος των κοινών*. Αθήνα: Angelus Novus.
- Stanilov, K. (επιμ.) (2007), *The post-socialist city: Urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism*. Dordrecht: Springer.
- Stiglitz, J. (2002), *Globalisation and its discontents*. London: Penguin.
- Todorova, M. (1997), *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Τριάντης, Λ. (2016α), «Χωρικές πολιτικές της μνήμης και της λήθης στη μετασοσιαλιστική πόλη: Η περίπτωση των Τιράνων», στο Φωκαΐδης, Π. και Χρονάκη, Αλ. (επιμ.), *Θέσεις της μνήμης*. Αθήνα: Εκδόσεις νήσος, σελ. 59–79.
- Τριάντης, Λ. (2016β), *Χωρικές πολιτικές, θεσμικές αλλαγές και διεθνής ανάπτυξη: Η περιοχή της Χιμάρας/Αλβανία κατά τη μετασοσιαλιστική μετάβαση*. Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.
- Triantis, L. και Vatavali, F. (2016), «Informality and land development in Albania: Land reforms and socioeconomic dynamics in a coastal settlement», *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 98 (4): 289–303.
- Visser, O. και Spoor, M. (2011), «Land grabbing in post-Soviet Eurasia: The world’s largest agricultural land reserves at stake», *Journal of Peasant Studies* 38:299–323.
- Williamson, O.E. (2000), «The new institutional economics: Taking stock, looking ahead», *Journal of Economic Literature* 38 (3): 595–613.
- Χάρβεϊ, ΝΤ. (2005), *Ο νέος ιμπεριαλισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Χάρβεϊ, ΝΤ. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός: Ιστορία και Παρόν*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Χατζιμιχάλης, Κ. (2018 [2014]), *Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.